

Українське суспільство в умовах полікризи: Другі соціологічні читання пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони (короткий звіт)

Другі соціологічні читання пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони відбулися, вже за традицією, 5 березня 2025 року в приміщенні Інституту соціології НАН України. Звичним також стає змішаний формат конференції, коли число онлайн-учасників у кілька разів перевищує число тих, хто бере участь у традиційному спілкуванні офлайн. Утім, цифрові технології сприяють розширенню географії читань: цього разу серед доповідачів та слухачів були науковці Києва, Кривого Рогу, Запоріжжя, Харкова, Дубліна.

ВІКТОРІЯ СМАКОТА (упорядниця),

*кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології,
Інститут соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)*

VIKTORIJA SMAKOTA (Compiler),

*Candidate of Sciences in Sociology, Head of the Department of Economic Sociology,
Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna
St., Kyiv, 01021)*

smakvik@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1916-1034>

З вітальним словом до учасників Других соціологічних читань звернувся директор Інституту соціології НАН України, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України Є.І. Головаха. Він поділився спогадами про роботу Інституту в період керівництва В.М. Ворони, нагадав про значні наукові досягнення як окремих науковців, так і відділів та колективу загалом і підкреслив, що в переважній більшості цих здобутків роль Валерія Михайловича є й досі відчутною. Було зазначено, що попри цілу низку труднощів та проблем, які випали на долю українського суспільства та, зокрема, науковців Інституту, академічна соціологічна наука не просто продовжує своє існування, а й набуває визнання на міжнародному рівні.

Цитування: Українське суспільство в умовах полікризи: Другі соціологічні читання пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони (короткий звіт). (2025). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 183–214.

Дискусія, яка розгорнулася в перебігу обговорення цього річної теми читань «Українське суспільство в умовах полікризи», заторкнула найрізноманітніші аспекти соціального життя — від впливу воєнних дій в Україні на світові соціально-економічні напрямки розвитку до питань реінтеграції ветеранів в українське суспільство.

Модераторка конференції, кандидатка соціологічних наук В.В. Смакота, навила дані щодо виникнення та поширення терміна «полікриза» у науковому та політичному полях; доктор соціологічних наук В.С. Резнік нагадав про внесок В.М. Ворони у розвиток сучасної української соціологічної думки та становлення молодих науковців в інститутському середовищі; доктор соціологічних наук, член-кореспондент НАН України С.С. Дембіцький продемонстрував результати емпіричних досліджень Інституту соціології щодо стійкості та волі до перемоги українських громадян в умовах полікризи; доктор соціологічних наук Е.А. Афонін виклав власне бачення стану українського суспільства в критичні історичні моменти й поділився прогнозом щодо майбутніх змін у громадській думці під впливом полікризових процесів; доктор соціологічних наук М.В. Туленков та доктор соціологічних наук А.С. Лобанова розкрили сутність agile-менеджменту та напрями його застосування у полікризовому суспільстві; доктор соціологічних наук О.А. Рахманов виступив із доповіддю про процеси (де)олігархізації влади в Україні та їхній вплив на політичне, економічне та соціальне життя українського суспільства; доктор соціологічних наук М.А. Паращевін представив погляд на глобальні соціокультурні процеси сьогодення та відображення їх у суспільній свідомості; доктор соціологічних наук Є.В. Сірий проаналізував наявні та майбутні загрози для сталого розвитку України внаслідок війни; доктор соціологічних наук Е.Г. Позднякова-Кирбят'єва і кандидатка соціологічних наук Ю.В. Мосаєв запропонували власну концепцію реінтеграції ветеранів воєнних дій, побудовану на багаторічному досвіді реабілітації та емпіричних соціально-психологічних дослідженнях; кандидатка соціологічних наук М.С. Широкова презентувала соціологічний аналіз становлення сучасної економічної культури в українському суспільстві та розглянула головні труднощі, які виникали у процесі її формування; кандидатка соціологічних наук Н.О. Майструк описала значущі проблеми довіри до наукових установ у зв'язку з розвитком нових технологій в умовах полікризи; кандидат соціологічних наук А.А. Бова виклав результати дослідження, присвяченого аналізу впливу індивідуальних та соціальних ресурсів на емоційне сприйняття українцями свого майбутнього в умовах воєнних випробувань.

Тези виступів безпосередніх учасників читань наведено далі (у скороченому вигляді); у повному обсязі всі подані матеріали заплановано опублікувати в окремій збірці.

Оргкомітет висловлює вдячність всім учасникам зустрічі та сподівається на подальшу співпрацю.

ВІКТОРІЯ СМАКОТА,

кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології,
Інститут соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-1916-1034>

Суспільство в умовах полікризи

Складні трансформації соціальних систем, що відбуваються в сучасному світі, змушують шукати нові терміни для визначення новоствореної реальності. Одним з таких термінів, що дуже точно описує сьогоdnішній стан глобального суспільства, є «полікриза».

Концепцію полікризи як соціального явища було запропоновано французьким філософом Е. Мореном у співавторстві з А.Б. Керн у книзі «Батьківщина-Земля: маніфест нового тисячоліття» (Homeland Earth: a Manifesto for the New Millennium) 1999 року. Цим поняттям позначено сукупність проблем, з якими стикається людство, у висхідній взаємопов'язаності соціальної, економічної, кліматичної, політичної й т. ін. систем сучасного глобального суспільства. Згодом концепція "Homeland Earth" поступово перетворилася на цілий громадянський рух, декларацією якого стали ідеї «громадянина Батьківщини-Землі», поширювані в соціальних мережах. На одному із сайтів цього руху, зокрема, зазначається: «Глобалізаційний поштовх останніх десятиліть пов'язав усіх людей на всіх континентах і в усіх країнах складним чином і привів їх до нерозривних відносин один з одним. Тож, подобається нам це чи ні, виникла земна спільнота долі. Це стає очевидним із глобальної полікризи, яка зачіпає нас усіх, хоч і по-різному: різка антропогенна зміна клімату, вимирання видів, спричинене нашими економічними та життєвими практиками, загроза самознищення внаслідок ядерного удару, націоналістично мотивовані війни чи глобальна пандемія COVID-19. Все це проблеми, які можна розв'язати лише спільно і в планетарному масштабі» (<https://www.aspr.ac.at/en/education-training/aspr-campaigns/homeland-earth#/>).

Поступово термін «полікриза» приходить в публічну політику: так, президент Європейської Комісії Ж.К. Юнкер влітку 2016 року в Афінах використав його в контексті Brexit і фінансової кризи у Греції; але популярність вживання поняття різко зросла у 2020-х роках, і ключову роль у цьому відіграв історик, професор А. Туз. Зокрема, у статті «Ласкаво просимо у світ полікризи» (Welcome to the world of the polycrisis) у *Financial Time* у жовтні 2022 року він писав: «Сьогодні розрізнені потрясіння взаємодіють так, що ціле виявляється гіршим від суми частин... У 1970-х роках, незалежно від того, чи були ви єврокомуністом, екологом чи охопленим тугою консерватором, ви все ще могли приписувати свої занепокоєння одній-єдиній причині — пізньому капіталізму, надто великому чи надто малому економічному зростанню тощо... Єдина причина також означала, що можна було уявити всеосяжне рішення, чи то соціальна революція, чи то неолібералізм... Кризи останніх 15 років настільки дезорієнтують, бо

більше не здається правдоподібним вказувати на єдину причину і, як наслідок, єдине рішення».

Згодом поняття полікризи з'являється також в офіційних документах, звітах і довідниках: зокрема, на конференції Всесвітнього економічного форуму в Давосі у січні 2023 року, а також в його річному звіті для позначення потенційного браку природних ресурсів і продовольства.

Отже, головними характеристиками полікризи є такі. По-перше, її сукупний вплив більший, ніж вплив простої суми складових частин, тому що множинні кризи виникають одночасно або накладаються одна на одну і взаємодіють між собою. Зворотний зв'язок між різними кризами створює нову динаміку та наслідки, які не спостерігалися б у їхньому ізольованому існуванні (тому що одна криза може бути посилена або пришвидшена іншими кризами; на додаток, усунення однієї кризи може обтяжити іншу). Окрім того, відсутні чіткі межі між кризами у часі й у просторі, адже полікриза — це одночасне або послідовне виникнення множинних криз без будь-яких періодів стабільності між ними. Оскільки кризи виникають з кількох причин, вони не можуть бути подолані одним єдиним рішенням. Поряд із тим полікризи відбуваються в безпрецедентному світі, де існують нові тиски, ризики та чинники, які раніше не були поширеними, тому ми не можемо озиратися на історію, щоб скористатися її уроками для розроблення та ухвалення управлінських рішень.

Полікриза відрізняється від перманентної кризи тим, що не є безперервною, нескінченною кризою або ситуацією, де одна криза переходить в іншу, а натомість містить кілька криз, що відбуваються одночасно, є взаємопов'язаними й посилюють одна одну. Саме тому негативні наслідки, котрі часто виникають у результаті цієї складної взаємодії, неможливо зрозуміти, розглядаючи лише одну зі складових суспільної системи.

Умови виникнення полікризи можна визначити як поєднання ризиків, що зростають і множаться. З одного боку, існують порівняно повільні у своїй дії та, як правило, протяжні у просторі фактори, які накопичуються впродовж тривалого часу і створюють постійне, хоча іноді й не критичне навантаження на одну або кілька систем (демографічний тиск, мінливість клімату, хронічна бідність, дискримінація або міжгрупові конфлікти). З іншого боку, додатковий вплив тригерів (потрясінь, що справляють значний вплив на функціонування системи, — біофізичних явищ, таких як ураган або виверження вулкана, або соціальних потрясінь, таких як масове повстання або військове вторгнення) може стати переломним моментом, коли поєднання кількох криз переростає в полікризу.

Таким чином, полікриза — це стан, в якому численні, нерозривно взаємопов'язані системи стикаються із високими (й такими, що нарастають) ризиками. У цьому стані ризики можуть переплітатися зі стресами й потрясіннями, часто призводячи до нових ризиків і непередбачених наслідків.

Але й саме по собі зростання взаємозв'язку між різними соціальними системами — економічною, технологічною, культурною, геополітичною тощо — поряд із зростанням уразливості до різного роду стресових чинників (наприклад, біофізичних) створюють дуже високий ризик і можуть породжувати сильний

зворотний зв'язок, коли наслідки однієї кризи або потрясіння впливають на інші й закріплюють їх, майже не залишаючи місця для відновлення до того, як відбудеться наступний удар.

Отже, наші соціальні системи стають дедалі більше взаємопов'язаними в дедалі більших масштабах, що призводить до справді глобальної взаємозалежності, яка спостерігається сьогодні.

Саме тому те, що в минулому могло залишатися локальним порушенням — військове вторгнення, регіональна посуха, повінь або інші стихійні лиха, може перерости у велику глобальну катастрофу. Звісно, в минулому людські цивілізації стикалися із потрясіннями й навіть із тривалими стресами, однак ризики, що виникали в ці періоди напруженості в минулому, як правило, були куди менш багатогранними й рідко виявлялися на справді планетарному рівні.

Прикладом полікризи може слугувати війна, що почалася в Україні в лютому 2022 року. Як зазначається у книзі «Політика полікризи», виданій 2024 року за підтримки Європарламенту, війна в Україні призвела до виникнення цілої низки глобальних вразливостей (крім очевидних військових і гуманітарних), що далися взнаки на продовольчих ринках, ринках праці, у міграційних процесах, виробництві енергії тощо. Кожна з перелічених криз тягне за собою негативний вплив на більшість сфер життя суспільства: так, на прикладі європейського суспільства, через залежність Європи від викопного палива війна в Україні призвела до дестабілізаційного стрибка цін на енергоносії, спровокувавши інфляцію. Різкий стрибок цін, своєю чергою, призвів до цінового шоку, який непропорційно вдарив по найбільш вразливих верствах суспільства, що спровокувало зміну в політичному ландшафті, призвело до зростання відсоткових ставок; це, своєю чергою, здорожчує позики на цілі зміни клімату, що ставить під загрозу спроби Європи позбутися енергетичної залежності від ворожих іноземних держав, і так далі.

Так само в недавньому звіті *Freedom House* було встановлено, що генеративний штучний інтелект (ШІ) загрожує стати тим тригером, який активізує різні кампанії дезінформації в інтернеті, що зрештою може спричинитися до збочення від демократії, відводячи політичних діячів «від демократичного суперництва за кращі аргументи до недобросовісного суперництва за краще маніпулювання емоціями». Ми зі свого боку додамо, що оцінювання ролі ШІ в економічній, культурній, соціальній та інших сферах розвитку суспільства все ще триває, й оцінки ці — дуже полярні та неоднозначні.

Мета соціології в такому випадку — знаходити взаємозв'язки соціальних систем і пропонувати комплексні рішення, здатні запобігти каскаду негативних процесів у суспільстві, визначати ризики та загрози як у глобальному, так і в локальному вимірі.

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

*доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії і теорії соціології,
Інститут соціології НАН України*

<http://orcid.org/0000-0001-9955-0034>

Менеджмент науки в умовах мікро- та макросоціальної полікризи: стиль Валерія Михайловича Ворони

Поняття полікризи напрочуд влучно відбиває стан мікро- та макросоціального довкілля, в якому Валерію Михайловичу Вороні довелося бути очільником академічної соціології. Перманентний кризовий стан пострадянського українського суспільства був предметом досліджень наукового персоналу Інституту соціології НАН України, а також почасти безпосередньо впливав на його життєдіяльність. За цих обставин повною мірою розкрився менеджерський стиль Валерія Михайловича, вияви якого я мав можливість безпосередньо спостерегти.

Зокрема, за кращих часів велелюдні наукові конференції в Інституті соціології унаочнювали й увиразнювали безперечне лідерство цієї академічної установи в українській соціології та високий авторитет Валерія Михайловича як її керівника у соціологічних колах. Це уявлялося не тільки у загостреній увазі аудиторії під час його виступів, а й під час його невимушеного спілкування з учасниками конференцій. У колі співбесідників директор вирізнявся елегантністю свого однострою, який, утім, ніколи не виходив за рамки ділового етикету і протоколу. Напрочуд вдалі й гармонійні поєднання барв його краватки, сорочки та костюму, імпазантна сивина, але ще більшою мірою доречна дотепність, уважність, вміння слухати й скеровувати бесіду асоціювалися із аристократизмом, увічненим в кінокласиці. Особливо втішеними гостинністю Валерія Михайловича були учасники конференції з числа поважних гостей Інституту соціології: він люб'язно запрошував їх до свого кабінету, віншував добрим словом та обдаровував цікавими книгами.

Згодом, 2004 року я був прийнятий на роботу в Інститут соціології НАН України й почав працювати під безпосереднім керівництвом Валерія Михайловича у відділі економічної соціології. Через рік на моє прохання він погодився бути моїм науковим консультантом при підготовці докторської дисертації. Пізніше, під час її напруженого розгляду на відділі економічної соціології я подекуди невинувато гостро реагував на критичні зауваження своїх колег. Чим викликав невдоволення Валерія Михайловича. Після того засідання відділу він покартав мене за запальну вдачу і дав низку порад. Передусім він наголошував, що критика є невіддільною частиною наукового діалогу та полілогу. Наука не передбачає суцільного схвалення вченими творчих доробків одне одного. Навпаки: зіткнення альтернативних думок, ідей, поглядів науковців є запорукою розвитку та успішності науки. Критика є виявом інтересу до презентова-

них поглядів та ідей, свого роду визнанням того, що вони взагалі варті уваги. Бо найгіршою для науковця є байдужість наукової громадськості до результатів його досліджень, коли колеги відверто скнарують приділити їм бодай трішки своєї уваги та часу. Природно, критика подекуди може мотивуватися й особистою ворожістю та зловмисністю, а не лишень науковими міркуваннями. Але й у цьому разі, як повчав мене мій науковий консультант, навіть на найбезглуздіші критичні закиди слід теж реагувати виважено, стримано й помірковано. Мовляв, висловлені критичні зауваження є цінними вже тим, що становлять новітній непересічний погляд на досліджувану проблематику, а тому заслуговують особливо ретельного вивчення та неодмінного врахування. Що й буде в майбутньому обов'язково зроблено за сприятливіших обставин. А втягування в гостру полеміку з деякими опонентами мій наставник вважав непродуктивним, бо іноді загалом краще помовчати, щоб не завадити таким опонентам самотужки увиразнити цілковиту абсурдність своїх претензій.

Після Помаранчевого майдану у 2005 році відлуння супутніх йому гострих політичних суперечок прокотилося й Інститутом соціології. Співробітники обговорювали події та гаряче дебатували з цього приводу. Раціональний науковий дискурс установи подекуди витіснявся соціально-емоційним політичним дискурсом. Валерію Михайловичу вдалося опанувати цю політичну стихію. На одній із вчених рад того часу він звернувся до співробітників і зобов'язав їх у дискусіях у стінах та від імені Інституту викладати свої думки та аргументи суто у форматі науки — науковою мовою, за допомоги соціологічних термінів, у поняттях соціологічних теорій. Політичні пристрасті дещо вгамувалися. Інститут соціології продовжив свою роботу в науковому руслі.

Дотепер неоднораз мав нагоду переконатися в мудрості порад Валерія Михайловича щодо ефективного керівництва науковими співробітниками. Після того, як я прийняв його пропозицію очолити відділ історії та теорії соціології, у мене іноді виникали гострі суперечки з підлеглими. Директор, завжди чудово обізнаний із тим, що відбувається в Інституті та його відділах, принагідно пояснював мені з цього приводу: наукові працівники — натури творчі, вразливі, вибагливі, вкрай чутливі до визнання й оцінок своєї компетентності, талановитості, плідності та власних думок, а тому зазвичай вельми болісно реагують на зауваження, претензії та рекомендації. Головне — їм не заважати. Тоді можуть і справді щось корисне зробити.

Не завжди мені вдавалося цілком відповідати очікуванням і вимогам Валерія Михайловича, якісно чи вчасно виконати його доручення. Через це, природно, іноді я накликав на себе невдоволення керівника. Але реакція його на такі прикрі ситуації завжди була дуже поміркованою і виваженою, попри очевидну досаду. Його несхвальне, але водночас коректне ставлення до неспроможного виконавця у таких неприємних ситуаціях мотивувало докладати надалі всіх можливих зусиль, щоб таке не повторювалося.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

*член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, заступник
директора Інституту соціології НАН України*

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

Впевненість у перемозі та воля до спротиву українців в умовах полікризи

У своєму виступі я спираюся на дані соціологічного моніторингу «Українське суспільство», отримані у хвилі 2024 року. Результати цього опитування репрезентують доросле населення України, яке користується смартфонами (за винятком АР Крим і тимчасово окупованих територій Донбасу). Дизайн опитування: CATI (рекрутинг, соціально-демографічна інформація) => CAWI (основна частина). Статистична похибка вибірки обсягом 4101 респондент за довірчої ймовірності 95% становить 1,5%. За припущення, що дизайн-ефект такої вибірки за звичайних умов становить 1,1, максимальна похибка вибірки має бути не більш як 1,6%. Водночас можуть бути додаткові зміщення, пов'язані з воєнним вторгненням, які наразі повноцінно оцінити неможливо. Польовий етап дослідження тривав з 27 червня по 6 липня 2024 року.

Згідно з концептуальним фокусуванням організаторів цих соціологічних читань, полікриза характеризується одночасним або послідовним виникненням множинних криз без будь-яких періодів стабільності між ними, і відбувається цей процес у світі, де існують нові тиски, ризики та чинники, які раніше не були поширеними; отже, не існує історичного досвіду для розуміння сьогодення та розроблення відповідних рішень. Звісно, з деякими аспектами такої постановки проблеми можна посперечатися, але загалом ситуацію, в якій зараз опинилася Україна, цілком можна назвати полікризою. Тому й феномен національної стійкості слід аналізувати в цьому контексті.

Враховуючи комплексність феномену національної стійкості, я зосереджуюся на конкретній його частині, яка стосується спрямованості нації на перемогу. При цьому така спрямованість розглядається як комбінація двох параметрів — впевненості у перемозі та готовності терпіти труднощі війни або волі до спротиву.

Мої попередні розвідки дали змогу побудувати відповідну модель, ядром якої є установки населення щодо позиції країни у війні. Останні вимірювалися за допомоги шкали “CI-WPA-5”, що складається з п'яти індикаторів та узагальнює відповіді щодо них: оцінка актуальних результатів військового протистояння, найімовірніший сценарій розвитку подій на фронті, оцінка можливостей суспільства та держави, думка про міжнародну ситуацію, думка про результати завершення війни.

Проведений аналіз достеменно засвідчив, що саме установки щодо позиції країни у війні є одним з визначальних чинників впевненості у перемозі та волі до спротиву. Відтак, критично важливо розуміти, які фактори визначають самі

ці установки. Як ми побачимо, ці чинники цілком можуть претендувати на важливі складові тієї полікризи, в якій опинилася Україна:

1. *Криза ідентифікації (індикатор — відсутність хвилювання за майбутнє України)*. Загалом, вона представлена слабо. Лише 6,3% опитаних сказали, що такі погляди є властивими для них. Але навіть серед тих, хто визнав, що це є властивим для них лише невеликою мірою (22,3%), також домінують негативні установки щодо позиції країни у війні.

2. *Криза управління (індикатор — очікування щодо формування чесної та компетентної влади після завершення війни)*. З огляду на відповіді респондентів, ця криза має помірне поширення. 15,2% опитаних сказали, що ситуація погіршиться, 26,3% — що не зміниться. У першій групі негативні установки щодо позиції країни у війні мають домінувальний характер, у другій — порівняно поширений.

3. *Криза міжнародної демократії та української дипломатії (індикатор — оцінка міжнародної допомоги Україні у війні з Росією)*. Вона також є помірно поширеною. 18,3% респондентів висловили низькі оцінки такої допомоги, 48,9% — середні. За низьких оцінок домінують негативні установки щодо позиції країни у війні, за середніх має місце невелике переважання негативних над позитивними.

4. *Криза ефективності держави (індикатор — загальні установки щодо функціонування держави)*. В цьому аспекті я спирався на результати застосування шкали “GSR-5”, що складається з п’яти показників та узагальнює відповіді щодо них: оцінка діяльності центральних органів влади, погляди на майбутнє України, оцінка умов життя для більшості населення, співвідношення досягнень та невдач за часи незалежності та задоволеність перебігом подій у країні. Оцінки за цими параметрами дають змогу зробити висновок про сильну представленість відповідної кризи. Так, майже дві третини опитаних продемонстрували виразно (33,9%) або помірно негативні (30,4%) установки щодо функціонування держави. Перша категорія пов’язана із суттєвим переважанням негативних установок щодо позиції країни у війні над позитивними, друга — з невеликим переважанням.

У зазначених умовах полікризи 35,8% населення говорить про повну впевненість у перемозі над Росією, а 42,4% — про готовність терпіти труднощі війни стільки, скільки буде потрібно.

Що стосується залежності цих параметрів від установок щодо позиції країни у війні, між ними є відмінність. Так, у групах респондентів, які мають помірно або виразно позитивні установки щодо цієї позиції, абсолютна більшість повністю впевнені у перемозі. Разом з тим готовність терпіти труднощі війни необхідний час демонструє абсолютна більшість не тільки у цих двох групах, а й серед респондентів із проміжними установками щодо позиції країни у війні.

Якщо ж виокремити частку тих, хто повністю вірить у перемогу та готовий терпіти труднощі військового часу стільки, скільки знадобиться, то їх 21,5%. Поглиблення полікризи, без адекватного реагування на відповідні виклики з боку влади, буде вести до зменшення цієї частки. Відтак, мають існувати і шляхи до її збільшення.

ЕДУАРД АФОНІН,

доктор соціологічних наук, академік Української технологічної академії, президент ГО «Українська школа архетипіки», професор кафедри публічної політики ННІ публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0002-7493-6907>

АНДРІЙ МАРТИНОВ,

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, Інститут історії України НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

Історія вчить..., але треба бути готовим вчитися

Сучасний світ переживає перехід від біполярної (пострадянської та пост-«холодновоєнної») моделі до багатополярної системи, де зростають впливи нових регіональних гравців (Китай, Індія, Туреччина, Бразилія, Україна тощо) й одночасно руйнуються глобалістські моделі управління. Але цей — цивілізаційний — перехід, як і трансформаційні переходи на рівні суспільств, відбувається нелінійно, з геополітичними конфліктами, війнами (локальними та світовими), культурними розломами та кризами міжнародної інституційної довіри, які в цілому можна охопити поняттям «полікриза», або, як сказав би засновник «світ-системного» аналізу американський соціолог, представник історичної соціології І. Валерстайн, звести до терміна «світ-системної кризи», тобто кризи цивілізації, коли змінюються геть усі складові її підсистем: політика, економіка, культура. На думку І. Валерстайна, прагнення цієї системи до нескінченного накопичення капіталу та поділу на центр, напівпериферію і периферію добігають кінця, настає «фінал гегемонії центру».

Сьогодні назагал у світі, зокрема у сфері міжнародних відносин, ми можемо спостерігати феномен «плинної модерності», на яку вказує нам польсько-британський соціолог і політичний філософ З. Бауман. Цей його концепт слугує надійним аналітичним інструментом для осмислення тієї засадничої невизначеності, котра супроводжує наше життя в нинішній специфічній ситуації постмодерної «післясучасності» — глобалізованого і водночас фрагментованого світу, де усталені колись соціальні інститути, практики та досвід поступаються місцем новим, мінливим і парадоксальним стратегіям індивідуального та колективного існування й виживання.

Прогнозуючи тенденції розвитку та змістове наповнення життя в сучасних суспільствах світ-системи (цивілізації), французький соціолог, культуролог і філософ-постмодерніст Ж. Бодрияр зазначав, що «ще за нашого життя образ світу почне стрімко змінюватися. Він буде ставати дедалі більш віртуальним... але, на жаль, у таких співтовариствах інтелектуальне спілкування відіграватиме мізерну роль. У цих спільнотах пануватиме нескінченна нав'язлива реклама,

еротика, заяложений гумор на рівні школярів, примітивні розваги. Так, невеликий відсоток населення почерпне з комп'ютерів щось вартісне, корисне. ... суспільство тотального споживання — це квиток в один кінець. Виходу з нього у людства немає. Утім, — зазначає він, — я можу й помилятися. Вихід, звичайно, є поганим. Ви розумієте, ця альтернатива ще гірша за те, що ми маємо за відсутності глобальних катаклізмів».

Та якщо з прогнозами тенденцій суспільного розвитку ситуація хоч і неоднозначна, але в цілому складається більш-менш втішно, то стан справ із прогнозами геополітичними й цивілізаційними, на думку авторів, в цілому можна назвати незадовільним. Яскравим прикладом такого нездійсненого прогнозу можна назвати книгу О. Шпенглера «Сутінки Європи» (1918–1922). Ключовою причиною такого стану є те, що розвиток світових та локальних цивілізацій, який розглядається в контексті циклічної парадигми, досліджується в структурі одного — сучасного циклу (народження, розквіт) чи 3-х суперциклів людської цивілізації: 1-й суперцикл включає три стадії становлення людського суспільства (7–8 тис. років): неолітичну, ранньокласову, античну цивілізації; 2-й — включає середньовічну, передіндустріальну, індустріальну цивілізації (що починається із середини I тис. н.е. і триває 1,5 тис. років); 3-й — розпочався з кінця XX століття перехідним періодом до постіндустріальної та двох наступних за нею цивілізацій, які будуть мати тривалість понад половину тисячоліття в разі відсутності будь-якої трагічної випадковості.

Своєрідними є цивілізаційні дослідження американського історика і психолога, одного із засновників психоісторії Л. де Моса. На його думку, історичні зміни в суспільстві корелюють зі стилем виховання дітей на ранній стадії соціалізації, їхніми взаєминами з матір'ю та іншими членами сім'ї. Він проаналізував всесвітню історію з точки зору відносин дорослого і дитини й визначив такі головні моделі ставлення до дітей упродовж історії, обґрунтувавши вплив виховання в дитинстві на особливості дорослої особи, та пов'язав вирізнені моделі виховання дітей з особливостями розвитку цивілізації в кожен період: інфантицидна модель (до IV ст.), відсторонена модель (IV–XIII ст.), амбівалентна модель (XIV–XVII ст.), нав'язувальна модель (XVIII ст.), соціалізувальна модель (XIX–XX ст.), допоміжна модель (кінець XX ст.).

Архетипна аналітико-синтегична модель суспільного і цивілізаційного розвитку. За думкою О. Шпенглера, природа суспільства (і цивілізації) подібна до природи розвитку людини, а отже, правомірно може бути описана у 5 універсальних епохальних (психосоціальних) циклах, кожен з яких має 4 фази поступу: революція як фаза переходу — завершення одного циклу та початок нового, коли народжується психосоціальний тип «людини-ірраціонала» (колективного суб'єкта «МИ»), формується модус «соціальної ідентичності» як механізм механічної солідарності (за Дюркгаймом) — ототожнення індивідом себе з групами, класами, спільнотою, стверджуються загальносуспільні, традиційні, колективістські цінності; інволюція як фаза згортання соціального простору, коли утверджується «статична» природа соціальної норми й суспільна система функціює в режимі стабільності, домінує консерватизм, інституційна інерція, типові тенденції централізації, зовнішнього (державного/партійного) контролю, спад

інновацій; коеволюція як фаза переходу до нового — другого періоду епохально-го циклу, коли народжується психосоціальний тип «людини-раціонала» (індивідуального суб'єкта «Я»), формується модус «соцієтальної ідентичності» як механізм органічної солідарності (за Дюркгаймом) — ототожнення індивідом себе із власною особистістю, змінною в часі (вчора — сьогодні — завтра), стверджуються індивідуальні цінності та загальносуспільні тенденції: автономія, раціональність, інноваційність; еволюція як фаза розгортання соціального простору, коли утверджується «динамічна» природа соціальної норми й суспільна система продовжує існування вже в режимі розвитку, коли домінують новачі й інституційні реформи, типові тенденції децентралізації, плюралізм, вибух інновацій.

Зазначена модель універсального епохального циклу є ефективним аналітико-синтетичним інструментом. Її застосування в соціальній прогностиці конструктивно розкриває історичні паралелі.

Так, з точки зору європейського і особливо українського спостерігача, нинішні дії обраного американським суспільством президента США Дональда Трампа виглядають цілком логічно. По-перше: ці дії як такі, що вписуються в контекст руйнації глобальної світ-системи, що вичерпала свій модерний потенціал, та її імперативів, народжених на підставі підсумків Другої світової війни як еквіфінального моменту Модерної світової системи з її біполярним поділом світу. По-друге: ці дії як своєрідний (через надмірну динаміку соціальних процесів) мікс нових — революційних для США процесів з народженням соціального суб'єкта «МИ» і водночас інверсійних контекстів історичного американського минулого: рейганоміки 1980-х, але й революції 1861–1865 років.

Щось схоже ми бачили в російській історії XX століття: на тлі російської революції 1917-го, коли в цілому в контексті революційних змін, політики воєнного комунізму і громадянської війни (1917–1921) виникала тимчасова інверсія до них за аналогом «НЕП» (Нової економічної політики) з відновленням приватної власності та пов'язаних з нею капіталістичних відносин, які проіснували до 1929 року.

Натомість головним вектором змін у США та західній культурі в цілому (як ми ствердно і тривалий час наголошуємо) стає «мережевий тоталітаризм» як політична модель, у якій «атомізований» громадянин за інерцією думає, що він здійснює свій індивідуальний вибір, тоді як держава успішно спрямовує цей вибір у суспільних інтересах. Про ознаки такої перспективи тривалий час говорив І. Валерстайн, прогнозуючи для США суспільну кризу, потужнішу за кризу часів «Великої депресії», а француз М. Мафесолі пише книгу «Час племен. Занепад індивідуалізму в постмодерному суспільстві». Про народження нового психосоціального типу американця свідчить той факт, що під час президентської виборчої кампанії у США 2016 року обидва кандидати в президенти — Гіларі Клінтон і Дональд Трамп, виступаючи перед своїми однопартійцями, використовували у своїх зверненнях особовий займенник «Ми» («Ми — американці»). Згадуваний нами З. Бауман, говорячи про перспективи Європи, стверджував, що вона йде до того, від чого відмовилася Росія (СРСР). Варто лише застерегти, що США (через максимально можливу асиметричність коду своєї культури) темпоральніше за країни Західної Європи просуваються до позначеної перспективи.

АЛЛА ЛОБАНОВА,

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та масових комунікацій, Криворізький державний педагогічний університет

<https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

МИКОЛА ТУЛЕНКОВ,

доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри галузевої соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0003-3768-3856>

Agile-менеджмент як ефективний інструмент управління в полікризовому суспільстві

Сучасне українське суспільство перебуває нині у полікризовому стані, який характеризується одночасним нашаруванням і взаємопосиленням множинних кризових явищ і процесів у політичній, економічній, соціокультурній, екологічній та технологічній сферах суспільного буття, значно поглиблених російсько-українською війною. Ці фактично системні кризи відзначаються високим рівнем непередбачуваності, нелінійності та взаємозалежності, що істотно ускладнює їх розв'язання за допомоги стандартних технологій сучасного традиційного менеджменту. Це зумовлене насамперед тим, що суспільна полікризовість виявляється через ефект каскадного поширення різномісних кризових процесів і явищ, коли дисбаланс, який виникає в одній сфері суспільного життя, спричиняє деструктивні процеси в інших, створюючи тим самим багатоаспектну, швидкоплинну та нестабільну соціально-культурну реальність.

Така ситуація зумовлює необхідність пошуку нових, адекватних підходів і методів аналізу, оцінки та управління суспільними процесами, які не тільки орієнтовані на адаптивність і антикрихіть, а й базуються на інноваційних синергетичних методиках оцінювання нелінійних процесів та ухвалення на цих засадах стратегічних управлінських рішень. Однією з таких новітніх синергетичних управлінських стратегій є agile-менеджмент (гнучкий менеджмент), який виказав себе інноваційним і адекватним підходом до подолання кризових явищ і активно запроваджується у розвинених країнах світу. Що ж до України, то цей новітній різновид гнучкого менеджменту не набув у нас широкого застосування, що істотно актуалізує науково-практичну потребу у з'ясуванні його сутності та змісту, а також визначення параметрів ефективності та можливостей застосування в повоєнний час в українському управлінському просторі.

Засади agile-менеджменту були закладені на початку XXI століття у "Manifesto for Agile Software Development" (2001). У цьому програмному документі було визначено базові цінності та принципи agile-менеджменту, які лягли в основу методології гнучкого управління соціальними процесами на сучасному етапі суспільних перетворень. Серед 4-х ключових цінностей було визначено такі: 1) люди та співпраця є важливішими за процеси та інструменти; 2) результатив-

ний управлінський продукт є важливішим за вичерпну документацію; 3) позитивна співпраця менеджменту організацій із замовником є важливішою за обговорення умов контракту; 4) готовність персоналу до змін є важливішою за дотримання самого плану.

У зазначеному Маніфесті було сформовано 12 базових принципів agile-менеджменту в такому вигляді: найвищий пріоритет — задоволення потреб замовника на підставі безперервного розроблення цінного програмного забезпечення; постійна зміна вимог можлива й на пізніх етапах розроблення; поставка програмного забезпечення у максимально короткий термін; спільна робота бізнес-аналітиків та розробників упродовж усього проєкту; формування команди вмотивованих фахівців для створення виробничих проєктів; особисте спілкування як найефективніший спосіб комунікації; головний показник прогресу — ефективне програмне забезпечення; гнучкі процеси та стабільний темп роботи ведуть до сталого розвитку; постійна увага до технічної досконалості та якісного дизайну підвищує гнучкість; простота є мистецтвом мінімізації зайвої роботи та ключовим принципом; найкращі архітектури, вимоги та дизайни народжуються у самоврядних командах; постійний аналіз роботи через певні проміжки часу як засіб корекції поведінки та підвищення ефективності.

Характерними рисами agile-менеджменту як сучасної інноваційної управлінської технології є такі: ітеративний підхід — розбивання виробничих проєктів на короткі цикли або ітерації (зазвичай від двох до чотирьох тижнів), що забезпечує зворотний зв'язок і дає змогу швидко вносити зміни; клієнтоорієнтованість — постійна взаємодія з клієнтом і ґрунтована на його потребах і побажаннях адаптація продукту; крос-функційні команди, що складаються з різнопрофільних фахівців, які працюють разом для досягнення спільної мети; гнучкість і адаптація — можливість швидко реагувати на зміни у вимогах та умовах проєкту; прозорість і комунікація — регулярні зустрічі членів команди для оцінки прогресу та обговорення проблем, що дає змогу всім бути в курсі розвитку проєкту; безперервне вдосконалення — постійний аналіз процесів і впровадження вдосконалень для підвищення ефективності роботи над проєктами.

Методологія agile-менеджменту базується, як правило, на кількох метриках, які вможливають аналіз ефективності керованих соціальних об'єктів на різних етапах їхньої діяльності. Це такі метрики, як: 1) продуктивність, тобто кількість виконаних робочих завдань на певних стадіях виробничого процесу; 2) якість, що визначається відгуками зацікавлених сторін і часом, витраченим на забезпечення продуктивного виконання завдань; 3) прогнозованість, що визначає кількість годин, запланованих у наступному циклі виробничого процесу; 4) цінність — індивідуальний показник діяльності для конкретного робочого завдання.

Методологія agile-менеджменту передбачає гнучкий підхід (працівники мають право на помилки, допущені при плануванні та оцінюванні результатів діяльності, оскільки все передбачити практично неможливо), тобто головною метою agile-методології є мінімізація прорахунків і деталей, залишених поза увагою, що надає, з одного боку, реальні можливості передбачити потенційні

зміни чи доповнення, а з іншого — допомагає безболісно вбудувати їх у наявний робочий процес.

Таким чином, головними перевагами методології agile-менеджменту порівняно з традиційним менеджментом є: гнучкість і здатність персоналу організації підлаштовуватись під потреби споживачів і ринку; отримання на виході виробничого процесу запланованого результату, тобто досконалого продукту, що проходить перевірки наприкінці кожного етапу відповідного процесу; швидка адаптивність і синергія членів робочої команди.

Гнучкі технології agile-менеджменту почали активно використовувати у різних царинах суспільного буття (у сфері державного управління, науки та освіти, інформаційно-комунікаційних технологій, у фінансовому, банківському та мас-медійному секторах) у розвинених країнах світу, у тому числі і в Україні. Наприклад, керівництво фірми “Soft Serve” — найбільшого ІТ-провайдера — впроваджує Scrum та Kanban для забезпечення високої якості розроблення програмного забезпечення; фінансова установа «ПриватБанк» використовує agile-практики для покращення внутрішніх процесів і розроблення нових продуктів; громадська організація «Майдан Софт» широко застосовує agile-методи для реалізації своїх проєктів, що сприяють цифровізації та розвитку громадських ініціатив в Україні. У Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київському політехнічному інституті імені Ігоря Сікорського активно проводяться наукові розвідки з актуальних проблем адаптації ефективних практик agile-менеджменту до навчального процесу, розробляються міжгалузеві наукові проєкти у різних царинах соціально-економічної діяльності, включно з управлінням ІТ-проєктами, що передбачають адаптацію гнучких методів до специфічних умов функціонування українського ринку.

Ефективне гнучке управління проєктною та виробничою діяльністю підприємств, фірм та установ є невіддільною складовою загального управління соціально-економічної сферою сучасного суспільства, особливо в умовах полісистемної кризи та воєнного стану. Водночас перед науковцями та практиками постає важливе завдання, яке полягає в обґрунтуванні адекватних показників і критеріїв вимірювання та оцінювання його соціальної ефективності (сукупність властивостей і параметрів, які відображають якість організації спільної діяльності людей, економічність витрачання ними наявних ресурсів, раціональність технологій виготовлення продукції (надання послуги), повноту використання обладнання та робочого часу, продуктивність праці персоналу тощо). Результативність управління — це корисність (доцільність) діяльності певного соціального утворення, тобто конкретні результати, що задовольняють певні суспільні потреби, носіями яких можуть бути суспільство в цілому, окремі соціальні групи та конкретні особистості як суб'єкти управління тощо. Виходячи з цього, пропонуємо розуміти зміст соціальної ефективності agile-менеджменту як співвідношення отриманих соціальною системою корисних результатів (результативність) з обсягом використаних на їх досягнення наявних ресурсів управління за рахунок якості та гнучкості проєктування та реалізації соціально-економічної діяльності колективу (або команди) будь-якої організації, що ґрунтується на особистісних цінностях її членів та спільному соціальному капі-

талі, який має особливу цінність у кризових ситуаціях, зокрема в умовах воєнного стану, і ґрунтується на системному, структурно-функційному та ціннісно-нормативному підходах.

Спеціальна соціальна ефективність віддзеркалює раціональність організаційної структури керівних підсистем-суб'єктів agile-менеджменту, упорядкованість їхніх відносин, дій та взаємодій, обґрунтованість поділу між ними організаційно-управлінських функцій, владних повноважень, прав та обов'язків, розвиненість каналів надходження інформації, оснащеність управлінської діяльності технічними засобами й новітніми технологіями, а також доцільність використовуваних ними форм і методів управлінського впливу, процедур ухвалення управлінських рішень, рівень професіоналізму управлінського персоналу (керівників, менеджерів), що є актуальним для раціональної й доцільної діяльності персоналу з вироблення та реалізації стратегічних проєктів і планів соціально-економічної діяльності в організації, у фірмі, на підприємстві.

Запровадження інноваційних технологій agile-менеджменту як ефективного інструменту управління у полікризовому суспільстві сприяє підвищенню соціальної ефективності останнього завдяки адаптивності, швидкому реагуванню на виклики та оптимальному використанню ресурсів. Гнучкість підходів до управління соціальними об'єктами та процесами, поєднана з опорою на соціальний капітал та ціннісні орієнтації команди, забезпечує результативність діяльності трудових колективів навіть у нестабільних соціально-економічних умовах. Водночас у полікризових соціумах і надскладних соціальних об'єктах, процесах та ситуаціях agile-менеджмент є чи не єдиним засобом забезпечення соціальної згуртованості та стабілізації трудових колективів, що робить його критично важливим для сталого функціонування й подальшого розвитку соціальних організацій.

Перспективними постають подальші наукові розвідки та пошуки щодо обґрунтування багаторівневої критеріальної моделі соціальної ефективності agile-менеджменту як ефективного управлінського ресурсу для повоєнної відбудови української промислової та соціальної інфраструктури.

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу економічної соціології, Інститут соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Деолігархізація політичної влади в Україні за умов російсько-української війни 2022–2025

Посткомуністичні трансформації в Україні призвели до того, що клас великих власників набув надмірної політичної суб'єктності. Відбулася повномасштабна олігархізація політичної влади. При цьому олігархізація пронизувала не лише центральні гілки влади, а й проявлялася на локальному рівні.

Олігархію традиційно визначають як систему контролю небагатьох соціальних акторів політичної сфери. Відтак, олігархізацію політичної влади можна визначити як нелегітимний процес захоплення держави обмеженим колом соціальних акторів, які зазвичай володіють масштабними матеріальними та фінансовими ресурсами.

Слід почати з того, що олігархи та власники великого капіталу — поняття схожі, але не тотожні. Не всі великі власники є олігархами, але всі олігархи — великі власники! Олігархи — найвища частина айсберга великих власників.

Власники великого капіталу — соціальна верства, представники якої володіють прибутковими видами бізнесу, комерційною нерухомістю та цінними паперами (акціями та облігаціями). Згідно з популярною у США моделлю класової структури Гілберта–Кала (Gilbert-Kahl Model of the Class Structure), до класу капіталістів слід відносити осіб, доходи яких у розмірі \$2 млн і більше походять головно із прибутку на активи їхньої власності.

Аналіз довоєнної класової структури України за схемою Е. Райта (Європейське соціальне дослідження (ESS)) виявив чисельність верстви «капіталістів» у межах 0,3–0,5% дорослого населення. За даними Державного комітету статистики, надбаваті громадяни становлять 0,5–0,7% до загальної кількості населення України. Таким чином, беручи до уваги дані різних соціологічних досліджень та довоєнні статистичні дані, за нашими оцінками, верства власників великого капіталу в Україні становить 0,3–0,7% дорослого населення.

Незважаючи на два Майдани та попри суспільний запит на деолігархізацію, великі власники контролювали політичне життя України. Можна образно, але влучно казати, що історія України з 1991 року — це історія олігархії, а українські олігархи — це і є наша історія до 2022 року. І лише повномасштабна російсько-українська війна 2022–2025 років суттєво похитнула могутність олігархів, бо завдала величезних матеріальних збитків українській промисловості, яку контролювали ключові представники бізнес-еліти.

Можна метафорично казати, що українські олігархи є «імунною системою» української економіки, вони плоть від плоті цієї системи, цієї землі, на відміну від представників як західних, так і східних транснаціональних корпорацій (ТНК).

Епоху первинного накопичення капіталу в Україні можна описати так: зародження регіональних ФПГ на базі капіталу «червоних директорів», трейдерського та банківського капіталів за сприяння місцевої влади (1991–1995) → вихід ФПГ на загальноукраїнську арену шляхом створення партійних проєктів (1995–2002) → активна участь ФПГ у політичних процесах (2002–2005) → політична суб'єктність ФПГ за умов парламентсько-президентської республіки (2006–2010) → захоплення східноукраїнськими ФПГ політичної влади в Україні та безпосереднє управління політичними та економічними процесами (2010–2014) → далі до соціально-політичних процесів додалися два інші політичні суб'єкти — громадянські активісти (у т.ч. воєнізовані групи) та країни Заходу, фінанси та всебічна підтримка яких стали критично необхідними для збереження влади державних інститутів та зменшення впливу вітчизняних олігархів (2014–2019) → прихід до влади популістів та відновлення олігархічного контролю над парламентом країни (2019–2021) → політика деолігархізації (у вересні

2021 року Верховною Радою України було ухвалено закон «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом олігархів») → втрата великими власниками економічної, політичної та медійної бази, старт фундаментальної ролі західних країн, насамперед США, у всебічному процесі протистояння та гібридної війни (проксі-війни) з Росією (2022–2025). По суті, західні країни виявилися тилом обтяженої війною України.

Власне, вже влітку 2022 року почалася перевірка близько 86 осіб на відповідність критеріям, визначеним Законом про деолігархізацію. Крім того, українською владою було ініційовано припинення українського громадянства деяких великих власників.

Вторгнення Росії в Україну призвело до окупації великої території та нищення промисловості, інфраструктури й логістики (облога морських портів), зниження споживання електроенергії. Саме ці ключові активи становлять економічне ядро могутності українських олігархів. Нівелювання цих активів пришвидшило процес деолігархізації, особливо за умов воєнного стану, коли вплив на політичні рішення є майже неможливим.

Одним із чинників формування політичної суб'єктності власників великого капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, що залишало їх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення. Так, саме з приходом до влади В. Януковича процес олігархізації владної системи набув піку. Великий бізнес в Україні особливо не був зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом.

І лише внаслідок російсько-української війни зниження рівня цих розмежувань позбавило великих власників дієвого інструменту олігархізації політичної влади. Війна змусила їх зосередитися на порятунку своїх економічних активів. Лише повоєнне життя остаточно покаже, наскільки зменшився їхній вплив на політичну владу. Проте на сьогодні очевидно: українські олігархи втратили колишній могутній вплив на долю України: більшість із них залишили країну (перебувають за кордоном Д. Фірташ, В. Медведчук, В. Новинський, В. Хорошковський, В. Рабінович, Є. Мураєв, Л. Черновецький, О. Ярославський, Г. Боголобов, К. Жеваго і шereg інших великих власників та пов'язаних з ними осіб).

Менша частина перебуває в Україні, одні — у буцегарні під судом та слідством, як І. Коломойський чи Н. Шуфрич, інші — досі живуть та працюють на волі, продовжуючи займатися бізнесом та суспільно-політичною діяльністю, хоча й за умов, що кардинально змінилися за часів війни. Серед них — найбагатші на сьогодні українці (Р. Ахметов, В. Пінчук, П. Порошенко).

Парадоксально, але різке зниження політичної активності національних великих власників може стати вже зворотним викликом для розвитку суспільства — в сенсі втрати однієї з противаг скочуванню до авторитаризму всередині країни та погіршенню конкуренції вітчизняних ФПГ з іноземними ТНК — в умовах геополітичної ситуації в сучасному світі, що стрімко змінюється, й усе виразніше як у внутрішніх суверенних справах країн, так і в міжнародній політиці проступає не пріоритет закону, а право сили. Утім, складні проблеми за умов полікризи завжди спонукають до простих, легких для розуміння мас, неправильних рішень та суджень.

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології, Інститут соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>

Криза світового порядку як чинник російсько-української війни та майбутнього України

Сьогоднішня агресія Росії проти України є не локальним конфліктом, а частиною великої кризи попереднього світового порядку. Ззовні ця криза виглядає як «бунт автократій», які не лише довели свою здатність успішно протистояти намаганням демократизації, а й почали переходити у контрнаступ, намагаючись послаблювати демократії зсередини та поєднувати свої зусилля в цьому напрямі. Така протидія є цілком очікуваною, натомість неочікуваними виявилися слабкість та вразливість демократичних країн.

Ця ситуація може пояснюватися кількома причинами. По-перше, це класична «імперська перенапруга», нестача ресурсів для досягнення поставлених цілей. По-друге, це наслідок демократизаторської активності «західних» країн, яку автократії сприймали як смертельну загрозу. Але найбільш суттєвим чинником стало послаблення самих демократій. Адже виявилось, що вони втратили готовність до боротьби. Населення демократичних країн під впливом десятиліть благополуччя та безпеки суттєво втратило готовність до жертв, а політичні еліти звикли домінувати за рахунок грошей, економічних засобів. Натомість автократії орієнтуються на грубу силу і цілковито байдужі до людських життів.

Водночас демократії раптом зіткнулися із внутрішнім «автократичним бунтом» — почали посилюватися антидемократичні орієнтації, пошуки «сильної руки», «рятівників». Постійні коливання прихильності до лівих та правих сил в демократіях мали місце впродовж усього повоєнного періоду, але раніше відмінність між цими силами була помірною, стосувалася локальних питань та проблем. Сьогодні ж «правий поворот» починає ставити під сумнів сам демократичний фундамент.

На мій погляд, проблема тут значно глибша, ніж прості політичні деформації. Відбуваються глибинні зміни і загальних суспільних орієнтацій, і настроїв політичних еліт, тобто має місце глибока криза модерної системи цінностей.

Модерн базувався на двох підвалинах — прогресистському погляді на світ (переконанні в можливості або й невідворотності розвитку суспільства загалом та окремих людей зокрема, в поступовому покращенні життя всіх людей, націленості на майбутнє) та домінуванні гуманістичного світогляду (постановці в центр Всесвіту людини, її потреб, бажань). Прогресизм вів за собою панування сцієнтистського світогляду, а гуманізм — націленість на забезпечення прав людини, загального добробуту, свободи, рівності, демократії. І ці підвалини сьогодні помітно «захиталися». Втрачається віра у прогрес; раціоналізація, яку М. Вебер вважав головною тенденцією суспільного розвитку, виявилася обмеже-

ною і навіть такою, що почала втрачати свої позиції. У розвинених країнах має місце суцільна освіченість громадян, але це не рятує від нездатності аналізувати ситуацію, обирати те, що є більш розумним та корисним; орієнтація на суспільні міфи зростає, бачимо поширення різноманітних антисциєнтистських рухів (таких, як антивакцинатори, антиеволюціоністи, «плоскоземельники» тощо). Архаїчні форми світосприйняття та соціальних відносин цілком успішно повертаються, причому це спостерігається як серед широких мас населення, так і серед еліт.

Імовірно, це відбувається з кількох причин. По-перше, Модерн ставив занадто високу планку надій та очікувань, які вочевидь не виправдалися. По-друге, зміни умов життя стали для більшості населення занадто масштабними й занадто швидкими. Першою чергою це стосується змін, пов'язаних зі сферою цінностей. Останні кілька десятиліть акцент на правах тих меншин, до існування яких переважна маса населення ставиться негативно, став проявлятися в надмірно сильному (іноді гіпертрофованому) вигляді. Крім цього, технологічний розвиток, зміни на ринку праці вимагають частого та швидкого пристосовування до дедалі нових ситуацій, до чого більшість людей не готові. І це створює запит на зупинку, стабільність, яку пов'язують з минулим, з традицією. По-третє, суттєвий вплив на архаїзацію свідомості мають масштаби сучасної міграції. Великі маси мігрантів з країн, які не зазнали модернізації, погано пристосовуються до західних стандартів, зберігають традиційну культуру й тим самим просувають архаїчні моделі соціальних відносин. Це, своєю чергою, викликає гуртування в середовищі корінного населення, причому згуртовуються насамперед найменш модернізовані та найбільш агресивні громадяни, що знову ж таки посилює вплив соціальної архаїки. По-четверте, значну роль відіграв розвиток сучасних інформаційних технологій, унаслідок розвитку яких зруйнувалася монополія модерних еліт на масову інформацію. Сьогоднішній інтернет створив можливість для масового поширення недостовірної, міфологічної, антинаукової інформації, яка набула широкого сприйняття та потужного попиту. Архаїчні погляди, які раніше придушувалися засобами масової інформації та системою шкільної освіти, набули повну свободу розвитку.

Саме такий «відкат» від Модерну, архаїзація масової свідомості стали базисом антидемократичних зсувів у демократичних країнах. Ми бачимо успіх популістських політичних рухів та політиків-популістів. Виявляється, що навіть у країнах з тривалим досвідом реалізації демократичних процедур маси зберігають схильність до пошуку простих рішень, сильно піддаються маніпуляції та брехні. Причому такі риси притаманні не лише широким масам, а й самим політикам. Увага громадян починає акцентуватися на конкретних особах, які мають «врятувати країну», що логічно є першим (і великим) кроком до пошуку «вождів», «сильної руки».

Але якщо криза попереднього світового порядку має глибинні соціокультурні та соціально-психологічні підвалини, можна очікувати, що завершення російсько-української війни (хоч би в якій формі воно відбулося) не спричинить зупинки чи гальмування цієї кризи. Стан турбулентності та загрози для модерних цінностей (раціональності, гуманізму, свободи, демократії) буде тривалим. І це вимагає від України впровадження цілісної стратегії протидії цьому стану — і самостійної протидії, і єднання зусиль з тими островами демократії, які залишатимуться.

ЄВГЕН СІРИЙ,

доктор соціологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії і теорії соціології, Інститут соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-3396-8168>

Війна в Україні та «скринька Пандори» для сталого розвитку

Нині однією із найактуальніших проблем суспільного розвитку (за визнанням ООН) є сталий розвиток людства. Виконуючи роль перманентного потенційного практичного втілення відповідної концепції щодо необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь у різних мегасуспільних потребах (мир, безпека, системна економічна збалансованість, здорове довкілля тощо), ця мегапрограма має суто світоглядний рекомендаційний характер.

Сама концепція сталого розвитку з'явилася в результаті об'єднання кількох базових платформ вибудови подальшого співжиття на планеті в аспекті економічних, суспільно-політичних, енергетично-екологічних засад подальшого існування людства, в лінійності їх взаємозв'язків і подальшому пошуку та конституюванню «раціональності» їх балансування. Сенс та ідея самої концепції базується не в самому понятті «сталий розвиток», а в проблемі, яку розв'язує ця ідея — у виконуваних нею функціях. Науковці, розвиваючи зміст цього поняття, акцентують увагу на першій складовій терміна, а саме — на «сталості», применшуючи при цьому роль і значення його другої частини.

В умовах, що постійно ускладнюються (екологічного, ресурсно-енергетичного, соціально-економічного, зовнішньо- та внутрішньополітичного, військово-конфліктного характеру), суттєво погіршуються можливості розв'язання проблем сталого розвитку, від яких залежить майбутнє людської цивілізації. І хоча, згідно з цією концепцією, за півстоліття суттєво не було розв'язано жодної гострої проблеми сучасності, концепція ще зберігає свій світоглядний доктринальний характер з поглядом на майбутнє глобального суспільства в цілому. На сьогодні альтернативи сталому розвитку не існує.

Досягти практичних стратегічних орієнтирів сталого розвитку певного мікро- чи мегарегіону досить важко, адже близьке сусідство з іншими країнами, культурами може передбачати (й утворювати, як показує світова практика) загрозу різних напрямів/видів небезпек. А глобалізація, що стрімко експансіює людство, генерує появу та загострення різних мегасоціальних небезпек, що зрештою стосуються регіонального (в межах країни) розвитку.

Нині світовий порядок терпить певні потрясіння і перебуває під великою загрозою. Російська агресія створила полікризу, що охопила чимало напрямків регіонального, геополітичного та світового рівня, включно зі сповільненням світової соціально налаштованої економіки, дисбалансом енергетичного ринку, глобальною борговою кризою, продовольчою небезпекою, розхитаністю між-

народних безпекових домовленостей, «розмороженням» та активізацію військово-політичної аномії «ненадійних» країн, спричинивши гостре відчуття трагедії, біди, соціальної катастрофи мільйонам людей України, Європи, світу. Наслідки такої полікризи відчутні не тільки українському суспільству, а й іншим державам, які перебувають у різнорівневих зв'язках з Україною.

Варто означити зміст окремих напрямів генерованих війною криз, створених штучно, а не «еволюційно», згрупувавши їх у відповідний різновидовий перелік.

1. Війна з боку Росії фактично ліквідувала гарантію забезпечення життя, добробуту людей, їх благополуччя та здорового способу життя практично для всього населення України.

2. Російське вторгнення в Україну стало причиною наймасовішої міграції у світі з екзистенційними цілями, що мало відповідні негативні наслідки.

3. Масові переміщення людей створили відповідні гуманітарні проблеми. Це додаткове навантаження як на Україну (з позиції системних проблем внутрішньо переміщених осіб), так і на країни, які надали прихисток біженцям.

4. Терористичні дії Росії спровокували найбільше виверження безпекової кризи не тільки в європейській геополітичній системі, а й у світових масштабах, із відповідними подальшими наслідками.

5. Війна не тільки порушила одну із цілей сталого розвитку — подолання бідності, голоду та досягнення продовольчої безпеки, а й різко вивела їх зі стану резистентності у кризовий.

6. Питання енергетичної безпеки катастрофічно вдарило по Україні, з усіма соціальними наслідками.

7. Війна в Україні — це не просто регіональна криза, а та, що має далекосяжні наслідки для різних регіонів світу (зростання цін; порушення торгівлі та ланцюгів постачання між сусідніми країнами; зменшення впевненості бізнесу та інвесторів та вимушена фінансово-економічна фрагментація з можливими негативними наслідками).

8. Наслідки російської агресії завдали масштабної й серйозної шкоди довілілю та здоров'ю людей в Україні, причому екологічні проблеми заторкнули й сусідні країни.

9. Шантаж ядерною зброєю (її застосуванням) та ядерною небезпекою (спробами створити ризики для АЕС) підвищив імовірний ризик справжньої ядерної загрози (що вже є кризою), наслідки якої складно прогнозувати.

10. Вимушене мілітаристське спрямування (з метою захисту) національних економік багатьох країн та мілітаристське хизування тих країн, які відкрито чи опосередковано підтримують російське вторгнення та допомагають у загарбницькій війні, створює сильну суспільно-політичну антагоністичну напруженість, потенційний ризик щодо імовірнісних військових конфліктів.

11. Мілітаристсько-девіаційні та аномічні позиції країн «проросійського блоку», таких як КНДР, Іран та КНР (умовно) з приводу російського вторгнення та його безкарності з боку світового політикуму йде всупереч усталеним нормам міжнародного мирного співіснування.

Звісно, це ще не повний перелік наявних та латентних криз. Конструювати їх обґрунтування можна з різних позицій та по-різному вбачати їх відповідність та верифіковуваність. Усі вони несуть у собі наслідковий контекст для суспільного майбутнього, і як вбачається — не позитивного характеру. Все вище зазначене дає поштовх новій мегакризі глобального мирного світогляду, суть якої можна означити відповідним принципом: «хочеш миру — готуйся до війни!»

ЕЛЛІНА ПОЗДНЯКОВА-КИРБЯТ'ЄВА,

доктор соціологічних наук, професор комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради

<https://orcid.org/0000-0002-2945-380X>

ЮРІЙ МОСАЄВ,

кандидат соціологічних наук, доцент комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради

<https://orcid.org/0000-0002-6638-3265>

Соціальний вимір використання театралізованих та ґарденотерапевтичних практик у контексті соціальної реінтеграції ветеранів

Від 2022 року в українському суспільстві з новою силою розпочався процес віднайдення актуальних методик соціальної реінтеграції ветеранів війни та демобілізованих осіб до умов цивільного життя. Актуальність проблеми соціальної реінтеграції ветеранів полягає в тому, що після повернення з військової служби багато ветеранів стикаються з низкою труднощів у соціальному, психологічному та економічному плані. Це зумовлено низкою чинників, таких як психологічні травми, адаптація до мирного життя, пошук роботи, труднощі в комунікації з цивільним населенням, а також недостатня підтримка з боку держави та суспільства. Досвід фахівців Центру ветеранського розвитку КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР свідчить, що ветерани війни, які не отримали якісних послуг, орієнтованих на соціальну реінтеграцію до умов цивільного життя, втрачають мотивацію до співпраці з організаціями, що спеціалізуються на наданні послуг з реінтеграції та соціальної адаптації.

Однією з важливих проблем у процесі соціальної реінтеграції ветеранів є те, що багато з них орієнтовані здебільшого на отримання суто матеріальної допомоги та фінансової підтримки. Вони часто зосереджуються на соціальних виплатах, щиро вважаючи ці аспекти найбільш важливими для свого відновлення

після служби та забезпечення можливостей для повноцінного функціонування в умовах сучасного українського суспільства. Основою зазначених упереджень є економічні труднощі, які актуалізують відчуття безвиході та незахищеності, що змушує ветеранів шукати негайні матеріальні рішення.

Однак багато з них не усвідомлюють важливості інших аспектів реінтеграції, зокрема таких, як соціальні послуги та психологічна підтримка. Вони часто недооцінюють роль психотерапевтичної допомоги, не розуміючи, що її відсутність може призвести до серйозних наслідків для їхнього психічного здоров'я, таких як розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресія та інші психологічні проблеми. Ветерани, звиклі до рішень у формі матеріальної підтримки, можуть сприймати соціальні послуги (консультації психологів чи соціальних працівників тощо) як зайві або не надто важливі для їхнього благополуччя. Тому спеціалістам із соціальної реінтеграції важливо змінювати це ставлення, акцентуючи, що матеріальна підтримка не є єдиним шляхом до повноцінної реінтеграції. Психологічна допомога, соціальна адаптація та підтримка у розвитку нових навичок є такими ж важливими аспектами відновлення, які можуть значно покращити якість життя ветеранів і допомогти їм успішно адаптуватися до умов цивільного життя.

Зважаючи на проблеми залучення ветеранів до отримання послуг із соціального супроводу та психологічної допомоги, вважаємо за необхідне використовувати інноваційні методики, які мають зацікавити їх своєю змістовою складовою. Звичайно, це не нівелює важливості реінтеграційної складової, позаяк адаптація ветерана до умов цивільного життя є першочерговим завданням, але в інформаційну добу дуже важливо не тільки запропонувати ефективні інструменти соціальної реінтеграції, а й оформити їх таким чином, щоб вони викликали зацікавленість у потенційних споживачів послуги.

У роботі Центру ветеранського розвитку КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР ми активно використовуємо реінтеграційні методики на основі театралізованих дійств, де переважають форум-театр, соціальний театр, play-back-театр тощо. Альтернативою реінтеграційним технологіям з питомою вагою театралізації для нас є технології з використанням ґарденотерапії, що базується на терапевтичних ефектах від роботи з рослинами. Як і в театралізованих заходах, ґарденотерапія поєднує в собі релакс, терапію, командну взаємодію та, на відміну від театру, може сприяти працевлаштуванню ветеранів та членів їхніх родин.

В рамках функціонування програм із соціальної реінтеграції ветеранів нами було ухвалено рішення провести дослідження ефективності та соціального впливу театралізованих і ґарденотерапевтичних технологій на соціальну реінтеграцію ветеранів. Для цього ми провели дослідження рівня психологічного благополуччя ветеранів, які були залучені до заходів із соціальної реінтеграції на території Запорізької області. Ветерани, які займалися в Центрі ветеранського розвитку КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР, відіграли роль експериментальної групи, яка була поділена на дві підгрупи по 20 учасників. Представники підгрупи №1 взяли участь у заняттях з ґарденотерапії. Представники групи №2 — у театралізованих постановках у

форматах соціального театру та форум-театру. 20 ветеранів, які проходили соціальну реінтеграцію в «Клініці первинної медичної допомоги №1» м. Запоріжжя, становили контрольну групу дослідження.

Члени підгрупи №1 стали учасниками 20 занять із гарденотерапії та трьох консультаційних сесій з адміністрування підприємницької діяльності, а представники підгрупи №2 займалися акторською майстерністю і презентували дві вистави на ветеранську тематику. Зазначені активності відбувалися восени 2024 року; перед початком їх та після завершення ветерани пройшли тестування рівня психологічного благополуччя за методикою К. Риф. Після цього ми сформували експертну групу, яка оцінила соціальний вплив на реінтеграцію ветеранів до умов цивільного життя методом інтерв'ю.

Дослідження за методикою К. Риф засвідчило, що високий рівень психологічного благополуччя (25%) було зафіксовано у представників підгрупи, яка була задіяна у заняттях з гарденотерапії (підвищення на 10% порівняно з тестуванням напередодні занять). Зазначений показник становив 35% у групі, що опановувала навички акторського мистецтва (в цій групі приріст респондентів з високим рівнем психологічного благополуччя підвищився на 20% порівняно з тестуванням перед початком занять). Основою для зміщення показників як в один, так і в інший бік, стали ветерани із середнім рівнем психологічного благополуччя. Показники в контрольній групі дослідження зазнали мінімальних змін у межах похибки вимірювання.

Експертне дослідження у форматі інтерв'ю щодо соціального впливу використання театралізованих та гарденотерапевтичних практик в контексті соціальної реінтеграції ветеранів дало такі результати. На думку експертів, заняття та участь у театральних постановках сприяють відновленню соціальної активності ветеранів і мають позитивний вплив на представників ветеранської спільноти. Водночас, заняття з гарденотерапії сприяють релаксації та поліпшенню комунікації у ветеранів, які народились у сільській місцевості. Експерти відзначили факт підвищення економічної активності залучених до занять з гарденотерапії (проявом цієї активності стало отримання статусу приватної особи-підприємця кількома ветеранами, які брали участь саме в гарденотерапії; натомість в інших групах не було подібних випадків).

Зважаючи на результати нашого дослідження, ми дійшли таких висновків. Заняття з театрального мистецтва та гарденотерапії мають в цілому позитивний психологічний ефект (збільшення кількості осіб з високим і середнім рівнем психологічного благополуччя і зменшення кількості осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя). Позитивним ефектом зазначених занять є й підвищення рівня соціальної активності ветеранів. В той же час в результаті дослідження було виявлено окремі особливості застосування різних типів творчих занять в рамках соціальної реінтеграції ветеранів. Так, серед ветеранів, які були активно залучені до занять з акторського мистецтва та організації театралізованих постановок, спостерігається позитивна динаміка у працевлаштуванні та кращі показники у сфері працевлаштування. Водночас ветерани, які займалися гарденотерапією, мали кращі показники в реалізації власних підприємницьких ініціатив.

МАРГАРИТА ШИРОКОВА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0003-0055-4460>

Еволюційна модель економічної культури українського суспільства

У сучасному глобалізованому світі соціально-економічні системи стикаються з численними викликами, які мають комплексний і довготривалий характер. Україна як держава, що перебуває в умовах збройного конфлікту, економічної нестабільності та необхідності адаптації до нових міжнародних економічних реалій, відчуває вплив полікризи. За цих умов модифікація економічної культури стає необхідною умовою забезпечення стійкості суспільства, адже, на думку Т. Єфременко, «втрата традицій, цінностей і норм поведінки, які десятиліттями формувалися і передавалися від покоління до покоління, не “амортизована” засвоєнням нових норм і цінностей, породжує той самий “культурний вакуум”, що призводить до ситуації, коли економічна культура суспільства перестає виконувати (або виконує не в повному обсязі) свої соціальні функції та з рушією сили розвитку перетворюється на чинник гальмування соціально-економічного прогресу».

Світовий банк наводить дані, де прогнозується уповільнення зростання економіки України у 2025 році до 2,0% у разі, якщо війна триватиме впродовж усього року. Для України ключовими компонентами полікризи є руйнування економічної інфраструктури, зменшення інвестиційної привабливості, залежність від міжнародної фінансової допомоги, коливання цін на енергоносії, необхідність відновлення територій після військових дій, трансформація ринку праці, міграція працездатного населення, зміни у структурах споживання та виробництва.

Аналізуючи дані соціологічного моніторингу, можна визначити періоди, коли українці особливо гостро відчували нестачу сучасних економічних знань. Найвищий рівень такої нестачі спостерігався у 1996-му (48,1%) та 2002-му (46,2%), що пов'язано з пострадянським переходом до ринкової економіки, нестабільністю реформ та фінансовою кризою 1998 року. Після економічної кризи 2014–2015 років рівень потреби в економічних знаннях знову зріс (40,9% у 2017-му). Це можна пояснити наслідками Революції Гідності, війною на Донбасі та економічною турбулентністю. 2024 року показник зріс до 39,9%, що, вочевидь, пов'язано з новими викликами, спричиненими повномасштабною війною та необхідністю адаптації до змін у світовій та українській економіці. Натомість найнижчі показники спостерігалися у 2019–2021 роках, коли рівень нестачі економічних знань зменшився до 30,6% (2020-й). Це може бути наслідком стабілізації економічної ситуації до пандемії COVID-19 та активізації освітніх програм у сфері економіки.

Економічна культура охоплює численні аспекти соціального буття. Т. Єфременко пропонує робити судження про характер економічної культури та її структуру через конститутивні ознаки економічної поведінки людей — раціональність людської діяльності, прагматичність мотивації та відносини взаємності соціально-економічного обміну.

Домінування прагматичної мотивації в економічній поведінці українців сягає своїми коренями періоду трансформації економічної системи після розпаду СРСР. Упродовж 1990-х і на початку 2000-х років, коли країна переходила від централізованої планової економіки до конкурентного ринкового простору, головним завданням для більшості громадян було забезпечення мінімального рівня матеріального добробуту, що відображалось у прагненні «мати» — накопичувати матеріальні цінності за будь-яку ціну.

Пострадянська економічна поведінка українського суспільства ґрунтувалася на амбівалентних цінностях, закладених історичним досвідом і соціальними трансформаціями. Є. Головаха та Н. Паніна визначили кілька ключових аспектів цієї амбівалентності. По-перше, у масовій та індивідуальній свідомості одночасно співіснували суперечливі ціннісно-нормативні підсистеми, які не сприймалися як антагоністичні, а, навпаки, функціювали як складові єдиної економічної культури. Це означало, що орієнтація на ринкові механізми та приватну ініціативу співіснувала з ностальгією за соціальними гарантіями радянської доби. По-друге, ця суперечливість не була розподілена між різними соціальними групами, що могло б спричинити конкуренцію і, зрештою, встановлення домінантної ціннісної системи. Натомість вона була притаманна кожній великій соціальній групі, формуючи нестабільну економічну свідомість, у якій індивідуальні прагнення матеріального збагачення поєднувалися з очікуванням на державну підтримку та регулювання. По-третє, амбівалентність проявлялася у суперечливому поєднанні демократичних цілей економічних реформ із тоталітарними засобами їх реалізації. Тобто, суспільство підтримувало ринкові перетворення, але при цьому толерувало авторитарні методи їх впровадження, що призводило до нестійкості реформ та їхньої вибіркової ефективності.

У 2004–2006 роках, за даними соціологічного моніторингу, домінувала саме прагматична мотивація, яка зумовлювала орієнтацію на негайне підвищення матеріального становища. Із розвитком ринкової економіки до початку російсько-української війни у 2014 році виявлялася так звана «цілерациональність» — коли економічні рішення приймали не тільки на підставі інтуїтивного прагнення матеріального збагачення, але й із певною раціональністю, розрахунком на максимізацію прибутку. Проте цей підхід часто базувався на меркантильному прагненні, що свідчило про недостатній рівень морально-етичної складової економічної культури.

Економічна криза 2008 року, а пізніше й політичні та військові потрясіння (починаючи з 2014-го і, особливо, із повномасштабним вторгненням 2022 року) спровокували певні імпульси до перегляду ціннісних орієнтирів. За цих умов зростає усвідомлення необхідності соціальної згуртованості, взаємопідтримки та солідарності, що й є базисом для відносин взаємності. Зростання культури

благодійності та взаємодопомоги — донати на армію, волонтерство, підтримка локальних виробників — стали новими нормами економічної поведінки.

Деякі зміни в економічній культурі України, ймовірно, стануть незворотними (диджиталізація, волонтерство, зміна пріоритетів у структурі економіки), а інші можуть зазнати часткового «відкату» (якщо інститути не підтримають нові моделі поведінки). Все залежатиме від того, наскільки глибоко нові культурні зрушення інтегруються в систему економічних відносин. Якщо зміни в економічній культурі відобразилися в нових економічних інститутах, вони мають більше шансів закріпитися. Наприклад, масове впровадження диджиталізації є, найімовірніше, необоротним. Переорієнтація економіки на оборонний сектор та ІТ може зберегтися як довгострокова тенденція.

Таким чином, еволюція економічної культури українського суспільства від прагматизму до цілераціональності, а згодом до певних проявів взаємності відображає поступовий, але неоднозначний процес трансформації, зумовлений як зовнішніми економічними й соціальними викликами, так і глибинними історичними та культурними традиціями. Війна та пандемія стали каталізаторами змін, що посилили адаптивність, взаємодопомогу та національну ідентичність економічної культури українського суспільства.

МАЙСТРУК НАТАЛІЯ,

кандидат соціологічних наук, доцент, наукова співробітниця відділу економічної соціології, Інститут соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-1437-9184>

Довіра до науки в умовах глобальної полікризи: сучасні проблеми та перспективи їх подолання

Пришвидщення темпів соціальних змін як результат глобальних трансформацій, наслідки глобалізації, пов'язані із численними суперечностями, конфліктами, кризами та напластуванням їх призводять глобальне суспільство до стану, що дістав у науковій літературі назву «полікризи» задля зазначення взаємозв'язку глобальних викликів та накопичення криз у глобальних системах. Кожна криза тягне за собою втрату контролю та виявлення обмежень, але і створює потенціал задля винахідливості, зокрема для розвитку науки. Ми відзначаємо дивовижні наукові відкриття та технологічний прогрес, але технологічні інновації самі по собі не можуть подолати більшість криз нашого часу. Велике значення мають соціальні інновації, що базуються на нових інституціях та довірі до сучасної науки. Успішне функціонування суспільства неможливе без опори на інституційну довіру, зокрема до науки, освіти, які великою мірою забезпечують конкурентоспроможність країни, а також на міжособистісну довіру, яка є підґрунтям горизонтальних комунікацій у сучасному інтернет-просторі, у бізнесі, науковому, освітянському просторі тощо.

Поняття «довіра» має багато значень, інтерпретацій, є часто вживаним як у повсякденному житті індивідів, так і в наукових теоріях, що зумовлює міждисциплінарний характер її дослідження. Зимель визначав довіру як загадку, що з'єднує індивіда та суспільство. Гіденс використовує визначення цього поняття, що міститься в Оксфордському словнику, а саме як впевненості в істинності певного судження або в наявності тої чи тої якості або атрибуту чи то в особистості, чи то у речі. Луман розрізняє поняття «впевненість» і «довіра», пов'язуючи останнє з «ризиком», а також особливостями суспільних трансформацій сучасності, та стверджує, що довіра передбачає усвідомлення обставин ризику, тоді як впевненість — ні. На особливу увагу, згідно з Гіденсом, заслуговують розриви між простором та часом. Він зазначає, що довіра пов'язана з відсутністю у часі та просторі. Наприклад, інтернет характеризується дисоціацією часу та простору, спустошенням соціального контексту, невизначеністю та дистантністю ставлення до іншого, що породжує необхідність пошуку нових засад задля виникнення довіри. Загалом Гіденс визначає довіру як впевненість у надійності людини або системи стосовно певної множини очікуваних результатів або подій, коли ця впевненість означає віру в добре ім'я, в любов з боку іншого або у правильність абстрактних принципів (зокрема щодо технічного знання). В умовах сучасності довіра існує у контексті: а) загального усвідомлення того, що людська діяльність — включно із впливом технології на матеріальний світ — радше створюється в суспільстві, аніж є даною у природі речей або через божественне втручання; б) сильно зрослих можливостей людської дії щодо перетворень, викликаних динамічним характером соціальних інститутів сучасності.

Штомпка визначає довіру як виражене в діях стосовно партнера очікування, що його реакція буде для нас корисною. Тобто це — зроблена в умовах непевності ставка на сприятливі дії партнера. Інституційна довіра — це довіра до великих організацій, а через них — до маси анонімних функціонерів і представників цих організацій. Наукове знання — це переконання і погляди, які ми оцінюємо в категоріях істинності чи хибності, вимагаємо їх обґрунтування на підставі систематично застосованої методології під час наукових досліджень. Сучасне мислення перебуває під переможним впливом науки, а науковість — справжню або вдавану — трактують як найвищу шляхетність ідеї. Тому часто-густо на наукову легітимацію претендують погляди, які не мають з наукою нічого спільного. Надзвичайно спеціалізований у наш час характер науки, езотеричні, на перший погляд, проблеми, непрозора для нефахівця дослідницька процедура, герметична мова — все це полегшує вдавання науковості та водночас утруднює викриття наукового шарлатанства в очах широкого суспільства. Довіра до науки передбачає довіру до наукових знань, наукової методики та наукових інституцій, організаційно представлених різними університетами, науковими інститутами, дослідницькими інституціями, лабораторіями, центрами, колективами експертів та ін., а разом із тим — довіру до наукової спільноти. Важливими є як публічна довіра до науки, що забезпечує засвоєння, визнання та прийняття населенням нових знань, підняття їх престижності у суспільстві, так і офіційна довіра з боку різних організацій та інституцій, уряду, виконавчих органів, корпорацій, фондів тощо. Велике значення має довіра між

самими вченими один до одного, а також довіра до опосередкованих результатів наукової співпраці, які подано у різноманітних публікаціях, тощо.

У сучасному глобальному суспільстві наука характеризується: її глобальним, наднаціональним охопленням; існуванням розвинених мереж комунікації та співробітництва між дослідниками, які віддалені одне від одного у просторі й раніше не мали можливості познайомитися (глобально «невидимі спільноти»); мультидисциплінарним характером багатьох досліджень; можливістю використання результатів наукової діяльності задля недостойних цілей, що можуть створити серйозні загрози для особистості та суспільства (новий масштаб ризику, що пов'язаний з новітніми технологіями); великими витратами держави на функціонування та розвиток науки. Транснаціоналізація інституту науки має суперечливий характер, викликає як позитивні, так і негативні наслідки. Серед негативних змін у науці (як інституції та науковій спільноті), що відбулися за часів глобальної доби, можна назвати такі: фіскалізація науки; комерціалізація науки; бюрократизація науки тощо. До позитивних слід віднести її інноваційність, високотехнологічність, мережевий та віртуальний характер, що дає змогу створювати наукові онлайн-платформи, ґріди з метою ефективного підтримання наукових комунікацій. Укріплення довіри до науки передбачає подальший розвиток науки, відповідальне використання нових технологій, боротьбу з неправдивою інформацією та дезінформацією та ін.

АНДРІЙ БОВА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур, Інститут соціології НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-1588-0250>

Як індивідуальні та соціальні ресурси формують емоційне сприйняття майбутнього

Проблема емоційного сприйняття майбутнього набуває особливої актуальності для соціальної науки, оскільки відбиває як індивідуальні очікування, так і суспільні настрої, а також здатність до адаптації в умовах змін. Емоційна характеристика прийдешнього є важливим індикатором і психологічної стійкості особистості, і рівня соціальної згуртованості суспільства. Російська агресія кардинально змінила життєві перспективи українців, спричинивши широкий спектр емоційних реакцій — від тривоги та страху до надії та рішучості. В умовах нестабільності важливим стає дослідження чинників, що визначають полярність цих реакцій: позитивне чи негативне бачення майбутнього.

Питання емоційного сприйняття майбутнього розглядалося у працях О. Злобіної, тоді як різні ресурсні концепції (теорія збереження ресурсів С. Гобфолла, теорія обміну ресурсами У. Фоа та Е. Фоа, концепція самоефективності А. Бандури, теорія психологічного капіталу Ф. Лютанса та концепції соціально-

го капіталу П. Бурдьє, Дж. Коулмена й Р. Патнема) забезпечують теоретичне підґрунтя для розуміння чинників, що визначають психологічну стійкість особистості та її здатність адаптуватися до викликів.

Метою презентованого дослідження є визначення впливу індивідуальних та соціальних ресурсів на емоційне сприйняття населенням України свого майбутнього.

Емпіричною базою були дані всеукраїнського опитування, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» за фінансування USAID у червні — липні 2024 року ($N = 4101$) із застосуванням комбінованої методології CATI-CAWI.

Індекс емоційного сприйняття майбутнього становив залежну змінну та розраховувався на підставі підсумовування балів за відповідями: позитивні емоції (оптимізм, радість, упевненість, задоволеність, надія, інтерес) оцінювались як +1 бал, негативні (байдужість, безвихідність, розгубленість, песимізм, тривога, страх) — як -1 бал. Значення індексу варіює від -6 до 6, де вищі показники відповідають більш позитивному уявленню про майбутнє.

Незалежні змінні поділяються на три групи.

1. Демографічні чинники

Вік — кількість років на момент опитування.

Тип населеного пункту — село (0) або місто (1).

2. Індивідуальні ресурси

Самооцінка здоров'я — 5-бальна шкала від «дуже поганий» (1 бал) до «відмінний» (5 балів).

Індекс базового матеріального забезпечення — середнє значення відповідей щодо достатності основних благ (житло, одяг, їжа).

Індекс особистісної ефективності — оцінка впевненості у власних силах, рішучості, самостійності.

Індекс соціально-політичних знань — рівень обізнаності у політичних та економічних питаннях.

Зазначені індекси ґрунтувалися на окремих пунктах Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІССС-20). Інтегральні показники коливалися від 0 до 2 балів. Вищий бал відповідав кращій ситуації із забезпеченням певним ресурсом.

Звернення до духовних практик — бінарна змінна (0 — не звертається, 1 — звертається).

3. Соціальні ресурси

Очікувана підтримка громади — впевненість у можливості отримати допомогу від сусідів чи громади (0 — немає, 1 — є).

З докладними результатами аналізу можна ознайомитися за посиланням: <https://rpubs.com/abova/futurefeelings>

Результати множинного регресійного аналізу (неперервні коваріати центровані, p -значення скориговані на гетероскедастичність) продемонстрували статистичну значимість моделі в цілому ($F(8,4092) = 80,47, p < 0,001$). Скоригований коефіцієнт детермінації ($\text{Adj. } R^2$) становить 0,13, що вказує на помірний розмір ефекту.

Проведений дисперсійний аналіз (ANOVA, тип III) показав статистично значимий вплив усіх досліджуваних незалежних змінних на емоційне сприйняття майбутнього ($p < 0,05$). Найвагомішим предиктором є індекс особистісної ефективності, який демонструє ефект від малого до помірного ($\eta^2 p = 0,05$). Другим за силою впливу є показник самооцінки здоров'я з малим ефектом ($\eta^2 p = 0,02$). Вік респондентів та очікувана допомога від сусідів або громади також продемонстрували малі ефекти ($\eta^2 p = 0,01$). Інші досліджувані змінні не показали практичного ефекту, проте були збережені в моделі з огляду на їхню теоретичну обґрунтованість.

Серед ресурсних змінних найсильніший позитивний вплив на сприйняття перспектив індивіда виявили: особистісна ефективність ($B = 0,70$, $SE = 0,06$, $\beta = 0,23$, $p < 0,001$), впевненість у допомозі сусідів або громади ($B = 0,37$, $SE = 0,06$, $\beta = 0,19$, $p < 0,001$), самооцінка здоров'я ($B = 0,41$, $SE = 0,05$, $\beta = 0,16$, $p < 0,001$). Позитивний, хоча й менший за силою, зв'язок продемонструвала також схильність звертатися до духовних практик ($B = 0,16$, $SE = 0,07$, $\beta = 0,09$, $p = 0,018$). Найслабший позитивний зв'язок серед розглянутих змінних показав індекс базового матеріального забезпечення ($B = 0,15$, $SE = 0,06$, $\beta = 0,05$, $p = 0,014$). На противагу цьому, статистично значимий негативний зв'язок із залежною змінною виявив індекс соціально-політичних знань ($B = -0,19$, $SE = 0,05$, $\beta = -0,06$, $p < 0,001$).

Серед демографічних змінних позитивний ефект демонструє вік ($B = 0,01$, $SE = 0,002$, $\beta = 0,11$, $p < 0,001$), тоді як негативний вплив на залежну змінну має проживання у міській місцевості ($B = -0,25$, $SE = 0,08$, $\beta = -0,13$, $p = 0,002$).

Отже, зміцнення особистісної ефективності та соціальної підтримки може стати ключовою стратегією для покращення психологічної стійкості населення України в умовах воєнних випробувань.

Отримано / Received 16.04.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 23.04.2025

Опубліковано / Published 27.05.2025